

ÄR SJÄLVSTÄNDIGT TÄNKANDE EN ILLUSION?

Ett avtäckande av de sociala villkoren för självbestämmande
i förstapersonsnarrativ¹

1. INTRODUKTION

Den västerländska kultursfären hyser en djupt rotad avsky gentemot social konformitet. Det Kant kallade upplysningens motto – ”Ha mod att använda ditt eget förstånd!” (Kant 2009) – klingar lika attraktivt än idag. Kritiker verksamma inom denna kulturtradition har dock påpekat att det krävs mer än mod för att använda sitt eget förstånd. Det krävs också att en rad sociala villkor är uppfyllda.

Här skall jag försöka illustrera hur djupt rotade dessa sociala villkor för vad vi ser som självständigt tänkande kan vara genom att titta närmare på en skriftlig berättelse skriven i jagform. Exemplet jag har valt är en text av den österrikiska efterkrigsförfattarinnan Ingeborg Bachmann, som ofta läses som en förstapersonsskildring av kvinnans kamp för att nå intellektuell frihet i ett samhälle som inte erbjuder en plats för fritänkande kvinnor.

Denna text menar jag ger stöd för en radikal tes om vad vi vanligen kallar självständigt tänkande: nämligen att självständigt tänkande är en slags kognitiv illusion som parasiterar på grupp-perspektivet. Paradoxalt nog blir illusionen om att vi ägnar oss åt självständigt tänkande mer robust ju mer vi hänger oss åt grupp-perspektivet. Som en följd av detta blir föreställningen om ett självständigt tänkande som starkast när vi helt hänger oss åt grupp-perspektivet. Min slutsats blir därför att Bachmanns text inte bara varnar oss för att lita på det som vi vanligtvis tänker på som självständigt tänkande utan också pekar mot möjligheten av en slags första-personsreflektion som kan utmana, ersätta, och därför överkomma, grupp-perspektivet.

Sektion två beskriver en av huvudkomponenterna i det vi kallar tänkande, eller resonande, nämligen att denna förmåga gör oss mer självständiga i våra val samtidigt som den också ger oss förmågan att försvara dessa inför andra.

1. I översättning av Frits Gåvertsson.

Sektion tre utgörs av en redogörelse för berättarjagets erfarenheter i Bachmanns *Malina* (1971) sedda som ett exemplariskt fall av hur två av förnuftets aspekter som vanligen hör samman förs isär. I detta fall är det helt enkelt inte sant att ökat självbestämmande medför att en person är i en bättre position att rättfärdiga sig själv gentemot andra och vise versa.

Sektion fyra undersöker vilka hypoteser som egentligen ges stöd av de observationer som så långt förts fram i texten. Den mest radikala av dessa hypoteser visar sig vara att varje rimlig tanke är en del av ett utbrett gemensamt tankesätt. Enligt denna syn måste varje framgångsrik tanke-akt vara en del av ett grupp-perspektiv. Efter att ha diskuterat två invändningar mot denna tes avslutar jag med att hävda att även om första-personstänkande kan lämna grupp-perspektivet så kan det bara göra det på bekostnad av vad många värdesätter med självbestämmande.

2. TÄNKANDETS DUBBLA NATUR:
FÖRMÅGAN TILL SJÄLVBESTÄMMANDE
OCH FÖRMÅGAN TILL PUBLIKT RÄTTFÄRDIGANDE

Tänkande och förstånd tycks ha en dubbel natur. Å ena sidan tycks vi bli mer självständiga, både vad gäller val och omdömen, när vi förstår saker på egen hand. Å andra sidan tycks det vara så att när vi verkligen förstår vad vi gör och varför så är vi i en bättre position att rättfärdiga och kommunicera våra handlingar och avsikter till andra.

Dessa två aspekter tycks vara sammanlänkade i det mänskliga intellektet. Det tycks intuitivt att anta att dessa båda aspekter hör samman med en och samma egenskap hos tänkande som sådant. Det tycks också som om det är samma fenomen som ger oss självständighet i privat resonering och som gör oss framgångsrika i det offentliga rummet. Vi skulle kunna säga att tänkande uppvisar en dubbel natur som både skiljer oss från och sammanför oss med andra tänkare.

De flesta filosofer accepterar denna dubbla natur hos tänkandet. Kant erkänner, till exempel, att vår kapacitet att bruka vårt eget förstånd är beroende av "friheten att använda vårt förnuft i offentligheten".² Locke understryker att vi genom våra förnuftsförmågor är del av en naturlig gemenskap.³

Det finns dock olika sätt att göra reda för denna tankens dubbla na-

2. Kant (1784) 2009.

3. Locke (1689) 1980, kap. 2.

tur. De ovan nämnda filosoferna tycks mena att det finns något sådant som en fullt utvecklad förnuftsformåga. Människor, som ju är naturligt och psykologiskt begränsade, menar de, behöver dock ett socialt sammanhang med andra tänkande individer för att utveckla sina förmågor. Trots detta faktum är en fullt utvecklad rationell agents omdömen oberoende av någon gemenskap. Vi kan dela tankeinnehåll och skäl med andra eftersom det som är objektivt är tillgängligt för var och en som är tillräckligt bildad. Vi behöver bara varandra för att öva upp vår förmåga till objektiv insikt.

I motsats till detta objektivistiska synsätt har andra filosofer, såsom Wollstonecraft och Baier, fört fram idéer som ger det sociala en mer framskjuten plats.⁴ Baier ifrågasätter till exempel huruvida det faktum att alla våra tankar kan meddelas andra, verkligen kan förklaras utifrån Lockes idéer om likartade förmågor. Baier menar att "en mer sluten gemenskap är involverad"⁵ i medvetandets utveckling. Enligt Baier strömmar alla våra tankar och intentioner från vad hon kallar "ett medvetandets allmänning".⁶ Vi lär oss dessa mentala attityder genom att ha dem tillsammans med andra.⁷ Det medvetnas kollektiva form verkar alltid i bakgrunden av våra individuella aktiviteter. Tänkande är, i likhet med konverserande, en "essentiellt social färdighet som kan bibehållas under perioder av social avskildhet".⁸ Vad som praktiseras i varje enskild individs medvetande är dock bara speglingar av kollektiva fenomen, tänkande och viljande som vi gör i samklang med andra.

Objektivistiska teorier om förnuftet antar att varje enskild tänkande varelse har potentialen att resonera korrekt och att om alla resonerar korrekt, så kommer vi nå samstämmighet. *Sociala teorier om förnuftet* menar i stället att förnuftet först och främst är förmågan att göra saker tillsammans med andra genom att möjliggöra en gemensam världsåskådning.

Självbestämmande kan, enligt en social förståelse av förnuftet, beskrivas som det psykologiska fenomen som utmärks av att man orienterar sig i och accepteras av ett socialt sammanhang.⁹ Social bekräftelse

4. Wollstonecraft (1792) 2017, Baier 1997a, 1997b.

5. Baier 1997a, s. 1.

6. Baier 1997a.

7. Se Baier 1997b.

8. Baier 1997a, s. 5.

9. Jfr Wollstonecrafts förståelse av frihet som självständighet, vilket Halldenius (2016) tolkar som en partikulär socio-relationell "modus att leva" snarare än som en typ av individuell förmåga.

av ens omdömen och val såsom rättfärdigade, är en essentiell förutsättning för framgångsrikt självbestämmande.

3. STÖRANDE TANKEERFARENHETER: NÄR SJÄLVBESTÄMMANDE OCH SOCIALT RÄTTFÄRDIGANDE GÅR ISÄR

I föregående sektion skiljde jag mellan objektivistiska och sociala förnuftsteorier. De skiljer sig i fråga om hur de gör reda för vad vi kan kalla tänkandets dubbla natur.

I denna sektion undersöks en intern störning hos tänkandet som uppstår när tänkandets två aspekter, som naturligt och normativt hör samman, glider isär. Sådana störningar sker när självbestämmande och socialt rättfärdigande går isär. Detta sker när intellektets sökande efter självbestämmande hotar vår förmåga att rättfärdiga vårt handlande i vår sociala kontext eller, i motsatt ordning, när framgångsrikt rättfärdigande kräver av oss att vi ger upp ambitionen att göra självständiga val.

Det finns ett brett spann av komplexa fenomen som ofta subtilt knyter an till olika former av psykologiskt förtryck. För att få en bild av vad jag har kallat interna tankestörningar måste vi studera empiriska fall i vilka människor genomgår störande upplevelser på grund av en spänning mellan privat tänkande och publika kommunikationsstrukturer som går utöver det vanliga. Ett problem med sådana studier, vid sidan av komplexiteten hos de berörda fenomenen, är att vi knappast kan upprätta experimentsituationer, eftersom varje individ kan komma att reagera annorlunda på grund av tidigare erfarenheter och en mängd andra faktorer. För att kunna studera fenomen av det här slaget måste vi, för det första, förlita oss på förstapersonsskildringar, och, för det andra, arbeta med exempel som vi inte nödvändigtvis kan generalisera utifrån. Vid sidan av fallstudier från klinisk psykopatologi framstår vissa litterära alster som särskilt lämpade för studiet av störande tankeerfarenheter.

Här skall jag fokusera på den österrikiska efterkrigsförfattarinnan Ingeborg Bachmanns (1929–1973) roman *Malina*,¹⁰ vilken särskilt har studerats av psykoanalytiska och feministiska tänkare. Även om *Malina* kan klassificeras som fiktion så utvecklar texten varken särskilt mycket detaljer eller narrativ. Romanen är en förstapersonsrapport av upplevelser i presens. Subjektet för dessa upplevelser är en kvinna under årtiondena efter nationalsocialismen och andra världskriget. Hon rör sig uppenbarligen i

10. Bachmann 1971.

en intellektuell miljö. Förmodligen har hon intellektuella ambitioner och hon blir troligen sedermera författare eller filosof. Hennes dagliga liv rör sig inom ett mycket rums-tidsligt begränsat ramverk som vanligen inte utsträcks längre än till henne själv och två manliga karaktärer vilka kan tolkas som älskare eller utsträckta delar av henne själv. Förstapersonsnarrativet verkar psykologiskt rubbat och rösten kämpar med att situera jaget i den tillgängliga rum-tiden. Rösten tystas slutligen. Den misslyckas med att tillskansa sig en oberoende social existens.

Texten kan ses som en dokumentation av subjektiviteten som sådan. Som Bachmann nämner i sina teoretiska noter om texten så är romanen placerad i ett "evigt Idag" medan "historien endast presenterar sig genom de ärr den lämnat i psyket – "Die Gesichte im Ich" – "Historien inom Jaget". Mellan raderna i texten klagar ständigt Jaget, säger Bachmann: "Jag kan inte berätta, jag kan inte berätta min egen historia."¹¹ Dokumentationen av subjektiviteten som presenteras i *Malina* är en dokumentation av ett subjekt som kämpar och slutligen misslyckas.

Oförmågan att berätta, att förmedla det inre livet till omgivningen i termer av skäl för vad man känner, tänker och gör är förmodligen det som bäst karaktäriserar den upplevelse som Bachmann rekonstruerar. Denna upplevelse anser jag att vi kan ta som exempel på hur störande tankeerfarenheter kan te sig.

Om man tar textens historiska och kulturella miljö i beaktande avslöjas, bland annat, att *Malina* indikerar en spänning mellan inre erfarenhet och social miljö samt att det förmodligen är mer än blott och bart en enskild individs berättelse.¹² Korrekt lokaliserad kan romanen läsas som en emanciperad kvinnas perspektiv, eller tankesätts, kamp för upprättelse i en social kontext där detta perspektiv, så att säga, inte är "tillgängligt".

Tankens otillgänglighet innebär, vilket illustreras av *Malina*, att varje försök att artikulera ett partikulärt (livs)val såsom baserat på goda skäl misslyckas i ens sociala interpersonella relationer så att de rättfärdiggörande skälen inte artikuleras tillräckligt ens inom individen. Indivi-

11. Bachmann 1995, vol. 3, s. 52.

12. Den miljö i vilken *Malina* utspelar sig präglas av ett understrykande av hemmet vilket även kom att prägla vissa länder i västvärlden under det kalla kriget. Här sågs kvinnans frihet att förbli i hemmet som ett prov på det kapitalistiska systemets överlägsenhet över den kommunistiska planekonomin (Lennox 2007, s. 145). Detta begränsade ramverk gjorde att många kvinnor kände sig fångade mellan två olika möjligheter: antingen kunde man sträva efter en position i den "dominanta ordningen" och "förneka sin heterogenitet, vilket mynnade ut i självhat" eller så var de tvungna att "bejaka denna heterogenitet" (Lennox 1992, s. 85).

den misslyckas slutligen med att reflektivt omfamna och rättfärdiggöra skälen såsom givna, även om en tredje person, hemmahörande i en annan social kontext, som närmar sig Bachmanns förstapersonsrapport, skulle kunna artikulera fullt rimliga resonemang rörande situationen på ett sätt som skulle vara övertygande för en annan publik.

Det verkar som att individens misslyckade kamp för att finna skäl till stöd för sina val indikerar att förnuftet har externa, essentiellt sociala, framgångsvillkor. Om dessa villkor inte uppfylls i tillräckligt hög grad så förblir en tanke otillgänglig för individen.

En viktig distinktion som *Malina* ger vid handen, även om sådana dokument naturligtvis ingenting bevisar, är den mellan att, å ena sidan, vara psykologiskt avskräckt – att inte ha mod att uttrycka en viss tanke – och å andra sidan, att inte vara förmögen att se ett fullt artikerat rättfärdigande även om man är medveten om ett ospecificerat problem med alla tillgängliga resonemang.

Även om vi kunde etablera existensen av objektiva skäl i någon metafysisk mening, så skulle dessa skäl inte ha någon faktisk betydelse för agenter eftersom en tankes tillgänglighet är beroende av möjligheten att kommunicera denna tanke på ett begripligt sätt. Förstapersonsnarrativ, såsom Bachmanns *Malina*, ger stöd för påståendet att vilka tankar som kan kommuniceras varierar i olika sociala sammanhang. Om detta kan påvisas så tycks en ny, social, förståelse av förnuftet rimlig.

4. ANTAR VI BARA ETT SOCIALT PERSPEKTIV NÄR VI RESONERAR FRAMGÅNGSRIKT?

I föregående sektion gav jag en översikt över Bachmanns litterära utforskande av vad jag har kallat tankens otillgänglighet. De enda tankemönster som är tillgängliga enligt det här föreslagna synsättet är de för vilka det finns en mottaglig publik som ser dessa sätt att tänka som rättfärdigade.

Vad kan vi nu dra för slutsatser rörande det fenomen som vanligen förstås som själv-bestämt resonande? Vi kan, menar jag, förstå själv-bestämt tänkande, åtminstone inom ramarna för denna diskussion, som en förståelseprocess som nyttjar de egna intellektuella förmågorna till att greppa skälen för handlande och förmågan att utvärdera grunderna för rättfärdigandet av sådant handlande.

Denna förstapersonsprocess verkar förläna oss en känsla av att äga

våra egna tankar samt ge dessa en speciell sorts auktoritet.¹³ Om vi tar för givet att tankens tillgänglighet determineras av den sociala miljön är det möjligt att formulera följande hypotes:

När vårt tänkande uppvisar den känsla av ägandeskap och auktoritet som vi vanligen associerar med självbestämt tänkande så har vi okritiskt antagit ett grupp-perspektiv.

Omvänt innebär detta att:

När vi försöker avsäga oss grupp-perspektivet, eller är oförmögna att identifiera oss med det, fragmenteras vårt tänkande på ett sådant sätt att det till slut underminerar sig självt – vi kan inte längre realisera eller vidhålla självbestämda val och omdömen.

Det finns naturligtvis invändningar mot denna hypotes. Jag skall här diskutera två av de viktigaste. För det första så verkar ett moget intellekt mycket mer flexibelt, och om det är tillräckligt tränat, kapabelt att utvärdera olika gruppers värderingar på ett oberoende sätt. För det andra så måste vi, när det gäller sådant som Bachmanns text, ställa oss frågan: om allt tänkande strömmar från ett gemensamt perspektiv, från vilket perspektiv skapas denna typ av kreativt skrivande vilket uppenbarligen tar avstånd från tankens kulturella och sociala fundament?

Utan att gå in på detaljer så tror jag att det är möjligt att formulera ett försvar mot den första invändningen. Det vi ser som mogna intellekt kan mycket väl bara vara människor som har tränats i att argumentera i flera olika sociala miljöer. Deras kognitiva system har abstraherat fram en oerhört omfattande modell av samhörighet som närmar sig den om mänskligheten som helhet. Om begreppet 'grupp' har för starka konnotationer kan det räcka att prata om ett gemensamt perspektiv. Hursomhelst så verkar det relevant att den enhetliga modell av ett gemensamt perspektiv som vi arbetar med är en abstraktion dragen från många olika överlappande referensgrupper.

Den andra invändningen är mycket mer intressant. Bachmanns författarskap fascinerar just på grund av att det låter subjektet hävda att det inte finns något tillgängligt tankemönster och därigenom skapar ett eget perspektiv – en genuin kreativ handling som sätter jaget i en position av kritisk distans till allting som är givet. Det verkar sannerligen som om

13. Att förstå, känslan av förståelse, och rättfärdigande behöver inte sammanfalla och kan analyseras separat. Bilden jag har tecknat här är naturligtvis förenklad, men jag tänker mig ändå att dessa fenomen idealt sett bör höra samman.

varelser med förmågan till självreferentiellt tänkande har åtminstone en minimal potential till självständighet, en tankens flexibilitet som gör tänkande till någonting utöver anammandet av ett gemensamt perspektiv. Denna kritiska förstapersonskapacitet kan möjligen ge mänskliga förnuft förmågan att transformera tänkandet som sådant.

Denna potentialitet talar dock inte emot den här anförda hypotesen. Bachmann använder sig av vad som förmodligen är en av konstens allra mest intressanta aspekter: att genom uttrycksfullhet skapa ett kritiskt perspektiv på sakernas tillstånd utan att stava ut eller försvara denna kritik. *Malinas* berättarjag hävdar ingenting, det inmutar ingen egen position. Snarare visar den självdestruktiva reflexiviteten oförmågan till att hävda en egen position. Misslyckandet med att inta en egen position, vilket framgår av verket, är själva kritiken, en kritik som inte låter sig formuleras.

Berättarjaget i *Malina* uppträder inte som vad huvudlinjen i vår idéhistoria har sett som ett självbestämt tänkande jag. Bachmanns skapande av ett intellektuellt oavhängigt transformativt steg motsäger inte hypotesen om att varje framgångsrik självbestämmande tankeakt parasiterar på ett gemensamt perspektiv.

Vad Bachmann visar genom sitt skrivande är ett eget kognitivt verktyg, ett verktyg som ger mänskliga tänkare en viss kreativ potential. Användandet av detta verktyg kan emellertid inte göra användaren till en självbestämd tänkare. Vi måste, verkar det som, välja mellan att anta ett gemensamt perspektiv som gör det möjligt för oss att bli subjekt kapabla till självbestämt tänkande inom en grupp eller att avsäga oss alla givna grupp-perspektiv och därigenom avsäga oss stabiliteten och säkerheten som självbestämmande tänkande inger.

En samfällighet som tvingas ta i tu med en kreativ individs skapande kan komma att skapa ett nytt perspektiv. Om den kreativa individen däremot inte inlemmas kollektivet så förblir denna individs ensamma reflekterande inom de gränser som det sociala livet sätter för tänkandet.

5. SLUTSATS

Jag har här försökt ge ett exempel på hur berättande ur ett förstapersonsperspektiv kan utforska tänkandets natur och illustrera de sociala grundvalarna för självbestämt tänkande. En hypotes, med stöd i erfarenheterna illustrerade i Bachmanns *Malina*, säger att självbestämt tänkande är ett kognitivt fenomen som kommer sig av att vi okritiskt

antar ett grupp-perspektiv. Enskilda subjekt kan visserligen lämna de socialt accepterade tankebanorna, men detta medför en kostnad – en kostnad som inte är reducerbar till de praktiska och emotionella kostnader som också kan vara involverade. Att kritiskt underminera det gemensamma perspektivet kräver att man ger upp sin status som självbestämt tänkande Jag. Statusen man innehar som en självbestämmande tänkare är, i motsats till vad det verkar, en social status.

LITTERATUR

- Bachmann, I. 1971. *Malina*. Frankfurt a. Main: Suhrkamp Verlag.
- . 1995. "Todesarten"-Projekt: *Kritische Ausgabe*, 4, utg. Monika Albrecht och Dirk Göttsche. München: Piper.
- Baier, A. C. 1997a. *The Commons of the Mind*. The Paul Carus Lecture Series 19. Chicago och La Salle: Carus Publishing.
- Baier, A. C. 1997b. "Doing Things with Others: The Mental Commons". I *Commonality and Particularity in Ethics*, red. Lilli Alanen, Sara Heinämaa och Thomas Wallgren, s. 15–44. New York: St. Martin's Press.
- Haldenius, L. 2016. *Mary Wollstonecraft, feminismen och frihetens förutsättningar*. Stockholm: Thales.
- Kant, I. (1784) 2009. *An Answer to the Question: "What is Enlightenment?"* London: Penguin Books.
- Lennox, S. 1992. "The Feminist Reception of Ingeborg Bachmann". *Women in German Yearbook* 8, s. 73–111.
- . 2007. "Gender, Cold War, and Ingeborg Bachmann". *Studies in 20th & 21st Century Literature* 31, nr 1, s. 109–32.
- Locke, J. (1689) 1980. *Second Treatise of Government*, red. C. B. MacPherson. Indianapolis: Hackett Publishing.
- Wollstonecraft, M. (1792) 2017. *Till försvar för kvinnans rättigheter*. Stockholm: Ordfront Förlag.